

ДО ПРОБЛЕМИ ЗВ'ЯЗКУ ПОЛОВЕЦЬКИХ СТАТУЙ І ПОХОВАНЬ ПІЗНІХ КОЧІВНИКІВ (за матеріалами українського Лісостепу)

На території України половці з'явилися у середині XI ст. і залишалися абсолютними господарями східних регіонів до 1223 р. Після себе вони залишили чимало кам'яних статуй, призначення яких до кінця не з'ясоване. Мандрівник Рубрук у XIII ст. так описував поховальний обряд команів-половців: *“Комани насипають великий пагорб над померлим та споруджують йому статую, повернуту обличчям на схід, яка тримає у себе в руці перед пупком чашу...”* [1, с.102]. Варто зазначити, що Рубруквіс прямо не вказує, що статуя встановлювалася саме на тому кургані, в якому здійснювалося поховання.

Ще у 1901 р. після розкопок на Харківщині В.О.Городцов висловив думку, що прямого зв'язку між людьми, похованими в конкретних курганах, і поставленими на них кам'яними спорудами немає. За його даними, із восьми розкопаних ним курганів з кам'яними бабами лише у двох були знайдені поховання кочівників пізнього типу, які можна було б віднести до половців [2, с.215]. З цього часу серед дослідників утвердилася думка, що статуї жодним чином не пов'язані з половецькими похованнями.

Але ще в кінці XIX ст. дослідники звертали увагу, що статуї мають висоту, відповідну зросту людини, і в рівній кількості зображують і чоловіків, і жінок. Місцеві скульптори висікали фігури з місцевого матеріалу і з тими подробицями головних уборів, одягу і прикрас, які перед собою бачили [3, с.77]. Кожна статуя наділена індивідуальними рисами. Таким чином, це зображення людей, а не божеств.

Тут варто звернутися до етнографічних паралелей. У казахів, як і в багатьох інших сучасних тюркомовних народів, існував звичай замінювати небіжчика на поминках дерев'яною лялькою [4, с.110]. Цю ляльку в одязі померлого садовили поміж гостями, пригощали їжею і питтям. Не виключено, що цей обряд був успадкований казахами від кимаків і кипчаків, які здійснювали, напевно, аналогічні дії під час тризни. Тільки місце небіжчика у кимаків займала не *“дерев'яна лялька”*, а кам'яна статуя, виконана з чашею в руках.

Таким чином, статуя виконувала важливу роль у поховальному обряді і цілком могла бути пов'язана з поховальними спорудами.

У Південному Сибіру та Монголії аналіз деталей кам'яних статуй показав, що вони одночасні курганам, які містять поховання VII-IX ст. У більшості випадків огорожі, біля яких стоять ці статуї (це особливо добре досліджено на Алтаї), розташовані поблизу цих курганів і ніби входять з ними в комплекс споруд. Виходячи з цього, дослідники роблять висновок, що майданчики в межах огорожі були місцем поминальних жертв, своєрідними вівтарями, спорудженими в пам'ять похованих у сусідніх курганах [5, с.114-115]. Можливо, що така традиція могла зберегтися і в західних китчаків. На жаль, прослідкувати це важко через низький рівень дослідженості території. Крім того, і досі не розроблені критерії виділення власне половецьких поховань серед пам'яток пізніх кочівників, можливо, їх частина була віднесена до пам'яток салтівської культури. Хоча у деяких випадках помітний певний зв'язок між половецькими похованнями та статуями.

Картографування місцезнаходжень статуй та половецьких поховань на Харківщині дав наступні результати (див. рис.).

Половецькі кам'яні статуї фіксуються і на півночі Харківщини, тоді як поховання локалізовані в основному в південній частині. Можливо таке поширення скульптур на північ можна пов'язати з давніми торговельними шляхами, а померлих половці ховали лише в добре обжитих районах, подалі від територій інших племен, які могли здійснювати набіги. У ряді випадків фіксується співпадіння знахідок статуй і поховань пізніх кочівників.

У Харківській обл. поблизу с.Курулька Барвінківського району ще у XIX ст. у маєтку поміщика Вільсона знаходилися дві половецькі статуї, голова ще однієї була знайдена в кургані. Тут же, в одному з курганів (курган №2) було виявлено впускне поховання, яке містило над похованим скелет коня. При небіжчику знаходилася крива шабля, залізні стріли, вудила, пряжки від пояса [6, с.44]. Б.А.Шрамко вказує, що для половецького часу знахідки довгих, сильно вигнутих шабель є доволі характерними [7, с.325]. Таким чином, дане поховання можна вважати половецьким. У кургані №3 у впускному похованні при небіжчику було виявлено скелет коня, сідло, намисто, браслет [6, с.44]. Це поховання також можна віднести до пізніх кочівників.

Поблизу с.Бражківка Ізюмського району у XIX ст. при розкопках одного з курганів у його насипу була виявлена кам'яна статуя. У іншому кургані було розкопане впускне поховання. Кістяк

знаходився у домовині, у випростаному положенні, орієнтований головою на захід. При ньому знаходилися частини коня, бронзові скроневі кільця київського типу, бронзові відлиті дзвіночки, срібний перстень з бірюзовим глазком та інші речі [6, с.61]. Очевидно, це було жіноче поховання. Оскільки вказується, що небіжчиця лежала саме в домовині, а не в колоді, то, напевно, дане поховання теж можна вважати половецьким.

Поблизу с.Мала Камишеваха Ізюмського району у ХІХ ст. знаходилася чоловіча стояча половецька статуя, яка виконувала функції межового знаку. При розкопках курганної групи неподалік від цього села було виявлено два впускні поховання. Кістяки лежали в колодах, орієнтовані головою на захід. При одному знаходилися частини коня із залізними

вудилами. Інше поховання виявилось пограбованим, хоча й тут були знайдені залізні стріли, мідні дзвіночки, кістяні пластинки, накладки для лука [6, с.43]. Кістяні пластинки, прикрашені пишним звіриним та геометричним орнаментом, є визначальною рисою саме половецьких поховань [8, с.173]. Отже, дане поховання можна з упевненістю вважати половецьким.

За 2 км на захід від с.Ковалівка Барвінківського району у XIX ст. на межі стояла чоловіча половецька статуя. При розкопках курганів поблизу цього села було виявлено два впускні поховання. Небіжчики лежали в колодах, орієнтовані головою на захід. При одному знаходилися частини коня, при обох були знайдені залізні криві шаблі та залізні стремена [6, с.51]. Схоже, що ці поховання теж можна віднести до половецьких.

Поблизу с.Петровське Балаклійського району у XIX ст. в економії Г.П.Данилевського знаходилися дві кам'яні статуї [6, с.32]. Поблизу цього села було виявлено поховання в колодах, які відносяться до пізніх кочівників [9, с.351].

У XIX ст. в економії князя Урусова поблизу Селимівки Ізюмського повіту (зараз - Донецька обл.) знаходилися дві кам'яні статуї: одна жіноча, сидяча, інша чоловіча, стояча. Неподалік у кургані були виявлені три впускні пізньокочівницькі поховання. Небіжчики лежали в колодах, головою орієнтовані на захід. В одному, пограбованому, був виявлений кістяк коня, залізні кольчуга, перстні, булава. Інше містило частини коня, дерев'яну чашу, глиняний горщик. У третьому, дитячому, було знайдене глиняне прясло і шматки заліза [6, с.45-46]. Кольчуга свідчить про те, що поховання належало до пізнього, половецького часу.

У с.Стратилатівка Ізюмського повіту (зараз - Донецька обл.) у XIX ст. були зафіксовані три половецькі статуї. Поблизу цього ж села були розкопані впускні кочівницькі поховання. В одному з них кістяк лежав у дощаній домовині, орієнтований головою на північний захід. При ньому знаходилися частини коня, залізні стремена, стріли [6, с.50]. Домовина, збита з дошок, вказує, що це поховання відноситься до пізнього, половецького часу. Інші три поховання були розташовані поряд. Перше належало дитині. Небіжчик лежав випростано на спині, орієнтований головою на захід. При ньому було виявлено бронзовий дзвіночок. Дорослі лежали в колодах, головами

орієнтовані на захід, під черепом одного з них знаходилося ребро коня. При кістяках було знайдено залізну шаблю, залізний кинжал, кістяні пластинки на колчан [6, с.50]. Останні і вказують на те, що дані поховання належали саме половцям.

Можна побачити, що у багатьох випадках, при проведенні більш-менш масштабних розкопок прослідковується зв'язок половецьких статуй з похованнями. Вони не обов'язково мали бути встановлені на тому кургані, де здійснювалося поховання. Скоріше навпаки: для здійснення поминальних дій споруджувалося окреме святилище. Але воно мало бути встановлене неподалік від самих поховань.

На жаль, частка співпадінь поховань пізніх кочівників і місцезнаходжень статуй досить незначна. Проте слід мати на увазі, що локалізувати статуї на сьогодні досить складно, оскільки більшість їх ще у давні часи була перевезена в інші місця, селяни використовували скульптури для власних потреб. Окрім того, на сьогодні кургани, в яких можуть бути впускні поховання пізніх кочівників, практично не розкопуються, що зумовлене браком коштів. Існує і проблема ідентифікації власне половецьких поховань. Відсоток розкопаних курганів досить незначний. Таким чином, проблема дослідження взаємозв'язку статуй і поховань є актуальною і має значні перспективи.

1. Путешествие в восточные страны Плато Карпини и Рубрука. - М., 1957. - 150 с.

2. *Городцов В.А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. // Труды XII Археологического съезда. - М., 1905. - Т.1 - С.214-220.

3. *Кельсиев А.И.* О каменных бабах // Труды V Археологического съезда. - М., 1887. - С.76-80.

4. *Левшин А.* Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казачьих орд и степей. - СПб, 1832. - Т.3. - 150 с.

5. *Евтюхова Л.А.* Каменные изваяния Южной Сибири и Монголии // МИА. - №24. - 1952. - С.72-120.

6. *Багаей Д.И.* Объяснительный текст к Археологической карте Харьковской губернии. - М., 1905. - 84 с.

7. *Шрамко Б.А.* Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - 404 с.

8. *Плетнева С.А.* Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях // Труды Волго-Донской археологической экспедиции. - Т.1. - М.-Л., 1958. - С.151-226.

9. Археологічні пам'ятки Української РСР. Короткий довідник. - К., 1966. - 462 с.